

Claudia Cillessen

Ogenschijnlijk betekenisloze en toch zo onmisbare woordjes

Claudia Cillessen (1970) studeerde aan de Gerrit Rietveld Academie in Amsterdam. Na tien jaar kunstenaarschap rolde ze min of meer bij toeval de IT-wereld in en sinds 2007 werkt ze als zelfstandig systeembeheerder. Naast haar werk volgde ze de opleiding Vertaler Engels aan de LOI Hogeschool, die ze in 2021 voltooide. Tijdens de opleiding werd ze bij een aantal stageopdrachten begeleid door de ervaren vertaalster Gerda Baardman. In het laatste jaar deed ze onderzoek naar modale partikels in vertaling, uitmondend in haar afstudeeropdracht Modale partikels in vertaling – de cruciale betekenis van ogenschijnlijk betekenisloze woorden.

Ogenschijnlijk betekenisloze en toch zo onmisbare woordjes

Welbeschouwd heb ik me ruim een jaar lang beziggehouden met niet meer dan zes woorden. Voor een student vertalen lijkt dat nogal karig, maar ik heb me geen moment verveeld.

In februari 2021 ben ik afgestudeerd als vertaler Engels aan de LOI Hogeschool. In het laatste jaar van de opleiding heb ik onderzoek gedaan naar modale partikels. In de aanloop naar de afstudeerfase las ik een column van de Taalprof in *Onze Taal* over effectief taalgebruik en de rol die modaliteit daarbij kan spelen. Als voorbeeld gebruikte hij het woordje ‘toch’. Voeg dit toe aan het zinnetje ‘Het regent’ en de zin verandert van een neutrale constatering in een gekleurde opmerking. Ik verschoof naar het puntje van mijn stoel.

In het archief van *Onze Taal* vond ik een artikel van Ton van der Wouden over een groep onopvallende woorden, waaronder ‘toch’, die hij de partikels noemde. Na wat meer leeswerk wist ik dat er verschillende soorten partikels bestaan; focuspartikels, discourse-partikels en modale partikels. Ik had nog nooit van deze termen gehoord, maar ik bleek de toepassing van die partikels tot in perfectie te beheersen. Ik bleek te weten hoe ik ze effectief kon inzetten en ik begreep ook heel goed hoe ik ze moest interpreteren als ik ze tegenkwam. Niet dat ik nou zulke buitengewone vaardigheden bezit, integendeel, het is heel gewoon en dat is nou juist zo bijzonder. Iedereen die vanaf zijn of haar geboorte Nederlands heeft leren spreken, beheerst dit tot in perfectie.

Als je erop gaat letten, besef je dat we met onze partikelrijke taal een geweldig middel in handen hebben om onze spreektaal te nuanceren. We kunnen met ogenschijnlijk betekenisloze woordjes een wereld van verschil maken. Er zijn geen regels voor vastgelegd en toch zijn we meesters in het toepassen ervan. Deze ongreepbaarheid is bij de modale partikels het grootst en daarom trok juist die groep mijn aandacht. Ik ben gedurende mijn onderzoek heel wat mooie voorbeelden tegengekomen en een aantal daarvan wil ik graag bespreken. In het volgende voorbeeld gaat het om het modale partikel ‘nou’:

‘Wie wil dit nou kopen?’

Wat doet dat ‘nou’ daar? Hoe komt het dat we meteen een gevoel hebben bij wat de spreker bedoelt te zeggen? Ik vermoed dat iedereen aanvoelt, zelfs zonder context, dat de spreker hier niet refereert aan een tijdsaspect (er wordt hier niet gevraagd wie ‘dit’ op ‘dat specifieke moment’ wil kopen), maar dat hij of zij het woord gebruikt om uitdrukking te geven aan een emotie. Stel dat je ‘nou’ weglaat: ‘Wie wil dit kopen?’ Prima, keurige vraag, maar hij voldoet niet als je een emotie wilt uitdrukken. Bijvoorbeeld ongelooft: ‘Ik kan niet geloven dat iemand dit wil kopen’, of afkeuring: ‘Ik zou dit niet kopen’ of een bewering: ‘Niemand wil dit kopen’. Door het woordje

‘nou’ kan de vraag haast ongemerkt veranderen in een bewering en wanneer je de context kent, ga je daar probleemloos in mee. Dat kleine woordje van maar drie letters is dus in staat om in zijn eentje de complete zin te beïnvloeden. Simpel, subtiel, en zeer effectief.

Engelstaligen kennen deze luxe niet, of beter gezegd, de Engelse taal biedt andere middelen om spreektaal te nuanceren en daar lag het begin van mijn onderzoek. Niet naar welke middelen de Engelstaligen dan wél tot hun beschikking hebben, maar omgekeerd: hoe gaan literair vertalers om met het ‘gebrek’ aan modale partikels in de Engelse brontekst, terwijl ze zo onmisbaar zijn voor het Nederlands? Hoe lossen ervaren vertalers dat op? Daar is kwantitatief onderzoek naar gedaan, waaruit blijkt dat Nederlandse vertalingen van Engelse literatuur gemiddeld evenveel modale partikels bevatten als literatuur die oorspronkelijk in het Nederlands is geschreven. Ervaren vertalers hebben hier dus een oplossing voor en ik hoopte daar als beginnend vertaler iets van te leren.

Ik verdiepte me in de geschiedenis van het partikelonderzoek in Nederland en Vlaanderen en het viel me op dat geen enkele taalkundige zich had gewaagd aan een strikte afbakening van de modale partikels. Elke opsomming begon met ‘bijvoorbeeld’ of eindigde met ‘enzovoort’. Ook een vastomlijnde definitie van het begrip heb ik niet kunnen vinden. Aan een definitie heb ik me zelf ook niet gewaagd, maar ik heb wel een afbakening gemaakt. Er waren zes woorden die in elke opsomming telkens weer terugkwamen en dat zijn de woorden die ik heb onderzocht: *nou*, *dan*, *toch*, *maar*, *eens*, *even*.

Het leuke aan de selectie hierboven is dat een van de kenmerken van modale partikels meteen in het oog springt; ze kunnen voorkomen in clusters. In de volgende zin, letterlijk een klassiek voorbeeld omdat het al in 1903 is opgetekend door taalkundige J.M. Hoogvliet, krijgen al deze woorden een plek:

‘Geef de boeken dan nu toch maar ’es even hier.’

Je moet wel heel ongeduldig zijn als je je verzoek zo inkleedt, maar het is absoluut een mogelijkheid. In kortere vorm komt deze zin veel vaker voor en ik geef daarvan meteen twee versies:

‘Geef de boeken maar hier.’

‘Geef de boeken hier.’

De betekenis van beide versies is hetzelfde – iemand vraagt een ander om een paar boeken aan te geven – en toch zijn ze heel verschillend. Bij de eerste versie is er geen vuiltje aan de lucht, bij de tweede is er storm op komst.

Mijn onderzoeksmateriaal bestond uit de digitale versies van vijf Engelstalige romans en hun recente Nederlandse vertalingen*. Ik ben simpelweg gaan tellen hoe vaak elk modaal partikel voorkwam. Tellen kan alleen op basis van interpretatie. Met een digitale zoekopdracht kom je er niet, omdat alle modale partikels in exact

dezelfde woordvorm ook een geheel andere functie kunnen vervullen. Het woord ‘maar’ wordt bijvoorbeeld vaak gebruikt als voegwoord. Nu is een voegwoord nog gemakkelijk te herkennen, maar er waren ook heel wat gevallen bij waar ik minstens twee keer over na moest denken. De volgende zin is daar een voorbeeld van. In het licht van mijn onderzoek een verraderlijk zinnetje:

‘Hij kwam maar even langs.’

Bedoelt de spreker dat de bezoeker een korte periode is gebleven? Of bedoelt hij dat de bezoeker niets beters te doen had en daarom ‘maar even’ langskwam? Zonder context is dat onmogelijk vast te stellen. In dit geval was het de eerste optie; er kwam iemand bij de spreker op bezoek die maar heel kort bleef. De bediende van de spreker klaagt over het feit dat de bezoeker geen thee heeft gedronken. De spreker stelt hem gerust door te zeggen dat het bezoek te kort was voor het serveren van een kopje thee. ‘Maar’ en ‘even’ refereren hier letterlijk aan een korte periode en fungeren dus niet als modale partikels.

Tijd om brontekst en doeltekst eens met elkaar te vergelijken. In het volgende voorbeeld staan in de Nederlandse vertaling twee modale partikels, terwijl er in de Engelse brontekstzin geen equivalenten voor te vinden zijn.

‘We must go back to the subject later.’

‘We moeten later maar eens op het onderwerp terugkomen.’

Uit de context blijkt dat de zin een beetje tussen een voornemen en een conclusie in valt. Twee mannen voeren een gesprek. De spreker is wat filosofisch aangelegd, zijn gesprekspartner is daar niet echt voor in en heeft het bovendien te druk om naar lange beschouwingen te luisteren. Het gesprek loopt een beetje vast en met deze zin redt de filosoof de situatie. Met de modale partikels ‘maar eens’ geeft hij de zin een wat vage ondertoon en zo biedt hij de ander een beleefde uitweg en lijdt hij zelf geen gezichtsverlies. Het volgende voorbeeld behoort tot hetzelfde genre. Het is een handig hulpmiddel waarvan iedereen vermoedelijk weleens dankbaar gebruik heeft gemaakt.

‘I should be getting home.’

‘Ik moet weer eens op huis aan.’

Stel, je bent al een tijdje bij iemand op bezoek en je wilt naar huis. Door je aanstaande vertrek aan te kondigen met behulp van een paar modale partikels krijgt het iets geruststellends. Het ligt echt niet aan de gastheer of gastvrouw en je hebt het echt wel naar je zin, maar het kan niet anders, je moet nu eenmaal naar huis. Je gebruikt de modale partikels als een vorm van beleefdheid, je zorgt ervoor dat niemand gezichtsverlies lijdt.

Een andere mogelijkheid: je bent al een tijdje bij iemand op bezoek en je wilt nog niet naar huis, maar je wilt even peilen hoe je gastheer of gastvrouw daarover

denkt. Je zegt eigenlijk: 'Ik geef je een opening om van me af te komen, maar mijn besluit staat nog niet vast, dus als je wilt dat ik blijf, blijf ik.' Er zijn meerdere variaties in omloop, soms in combinatie met 'maar': 'Ik ga maar eens op huis aan' of 'Ik moest maar eens gaan'. Of, als je samen met iemand op bezoek bent: 'Zullen we zo eens gaan?' of 'Moesten wij niet eens gaan?'

Het tellen bracht uiteindelijk 900 modale partikels aan het licht, waarvan er 788 voorkwamen in dialogen. Van die 788 woorden wilde ik in kaart brengen wat nu precies de aanleiding was geweest voor het toepassen van een modaal partikel. Gevoelsmatig kon ik de keuze van de vertalers wel volgen, maar ik wilde kijken of er achter de gemaakte keuzes een strategie schuilging.

Om grip te krijgen op de berg met 788 taaluitingen deelde ik ze in op taalhandeling. Van de vijf taalhandelingen is de directieve taalhandeling wellicht het bekendst. Als je iets van een ander gedaan wilt krijgen, gebruik je al snel een directieve taalhandeling. Het zinnetje 'Geef de boeken maar hier' van hierboven, is meteen al een goed voorbeeld.

Bij een taalhandeling draait het om de intentie. Zo geeft de assertieve taalhandeling een stand van zaken weer. Je beweert iets, veronderstelt iets of trekt een conclusie. 'Het regent' is dus een assertieve taalhandeling. Bij een commissieve taalhandeling beloof je iets. Je bent van plan om iets te doen of dreigt iets te doen (of juist niet te doen), bijvoorbeeld: 'Ik kom bij je eten.' Declaratieve taalhandelingen zijn het meest letterlijk. Dat wat wordt gezegd, wordt letterlijk gedaan door iemand die daartoe bevoegd is. Bijvoorbeeld een voorzitter die zegt: 'Hierbij verklaar ik de vergadering voor geopend.' Met een expressieve taalhandeling geef je uitdrukking aan je geestesgesteldheid. Feliciteren, condoleren en betreuren zijn hier voorbeelden van, zoals: 'Het spijt me dat je gezakt bent', maar ook: 'Was je maar hier.'

Het voordeel van een taalhandeling is dat hij losstaat van de grammaticale constructie van een zin. Het gaat erom in welke context je iets zegt. Wat *bedoel* je precies met wat je zegt? Als je iets duidelijk wilt maken aan je gesprekspartner kun je gebruik maken van de situatie waarin je je samen bevindt. Je weet allebei hoe die situatie in elkaar steekt, waardoor de kans groot is dat een subtiele verwijzing naar wat je bedoelt door de ander wordt opgepikt. Bij dit subjectieve aspect van communicatie komen modale partikels vaak goed van pas. We zagen dat al bij het eerste voorbeeld 'Wie wil dit nou kopen?' Ook al eindigt de zin met een vraagteken, het is geen vraag maar eerder een bewering. Het volgende voorbeeld illustreert het omgekeerde:

'Het is hier maar koud.'

Hoewel er geen vraagteken aan te pas komt, is het zeker niet ondenkbaar dat dit toch een vraag is. Misschien bedoelt de spreker eigenlijk: 'Mag de verwarming aan?' of 'Mag ik het raam dicht doen?' of 'Wil je het raam dicht doen?' Alleen de context kan hierover uitsluitsel geven en aan de hand daarvan kun je bepalen met welke taalhandeling je te maken hebt.

Maar er is nog een voordeel, een taalhandeling overspant beide talen, vormt als het ware een brug tussen het Engels en het Nederlands. De taalhandeling is al door de auteur gegeven. Als in de brontekst bijvoorbeeld een opdracht wordt gegeven dan zal in de meeste (zo niet alle) gevallen in de vertaling ook een opdracht worden gegeven. Met de indeling op taalhandeling kon ik elke taaluiting een plek geven.

Hier volgt een voorbeeld van een directieve taalhandeling, in beide talen een opdracht, maar waaraan in de Nederlandse vertaling een modaal partikel is toegevoegd:

‘Say hello to uncle Neville.’

‘Zeg oom Neville eens gedag.’

‘Eens’ is hier onmiskenbaar een modaal partikel. De kans dat de spreker bedoelt dat er eenmalig gedag moet worden gezegd, is eigenlijk ondenkbaar omdat het nu eenmaal voor de hand ligt dat je binnen het tijdsbestek van een bezoek doorgaans maar één keer gedag zegt. ‘Eens’ in de betekenis van ‘ooit’ ligt ook niet voor de hand. De opdracht is geuit in de tegenwoordige tijd omdat oom Neville op dát moment aanwezig is. Het gedag zeggen zal dus niet ‘ooit’ plaatsvinden, maar vlak nadat de opdracht is gegeven. Het woordje ‘eens’ fungeert hier duidelijk als modaal partikel, het zorgt ervoor dat de opdracht wat vriendelijker klinkt.

Het volgende voorbeeld heb ik tot de assertieve taalhandelingen gerekend omdat de spreker iets concludeert of vaststelt:

‘How like Emma.’

‘Wat lijkt je toch op Emma.’

Er is hier niet gekozen voor de letterlijke vertaling ‘Wat lijkt je op Emma.’ Het modale partikel ‘toch’ is toegevoegd en daardoor verandert de zin van een neutrale constatering in een verzuchting die past binnen de context van de brontekst. De zin komt uit een dialoog tussen een tante en haar nichtje. Emma, al op jonge leeftijd overleden, was de zus van de tante en de moeder van het nichtje. De zin wordt uitgesproken door de tante en met het woordje ‘toch’ uit ze een gevoel van nostalgie, misschien zelfs weemoed, en benadrukt ze de kloof tussen haarzelf en haar nichtje, doordat het nichtje haar eigen moeder niet heeft gekend.

‘Toch’ blijkt ook heel goed van pas te komen bij de vertaling van zinnen die eindigen met een *tag question*, zoals: *isn't it?* Waar je in gesproken taal al gauw het typisch Nederlandse *hè* zou gebruiken, is in zinnen met een *tag question* relatief vaak gekozen voor ‘toch’. In het volgende voorbeeld staat het elegant in het midden van de zin en ook dat is een kenmerk van modale partikels, ze staan altijd in het middenstuk van de zin.

‘It’s amazing, isn’t it?’

‘Dat is toch geweldig?’

Een ander kenmerk van modale partikels springt niet in het oog, maar is zodra je het weet heel frappant; ze kunnen niet beklemtoond zijn. Ik heb het geprobeerd met alle modale partikels die ik heb gevonden en echt waar, het lukt niet. Als de context je ertoe dwingt om het woord in kwestie te beklemtonen, weet je meteen dat het geen modaal partikel is.

Hieronder volgt een aantal voorbeelden waarbij de vertalers ervoor hebben gekozen een modaal partikel te gebruiken, terwijl een equivalent in de brontekst geheel ontbreekt.

‘Did she think I really cared if she were ever in Italy or liked Browning?’
‘Dacht ze nou echt dat het mij kon schelen of ze ooit in Italië was geweest of van Browning hield?’

‘What about the children?’
‘En de kinderen dan?’

‘How do you put up with me?’
‘Hoe kun je me toch verdragen?’

‘Look.’
‘Kijk maar.’

‘Say something in French.’
‘Zeg eens iets in het Frans.’

‘Ring the bell for Maitland.’
‘Bel even voor Maitland.’

Uiteindelijk bleek dat de directieve taalhandeling het vaakst voorkwam; iets meer dan de helft van de 788 taaluitingen was een directieve taalhandeling. Binnen die groep was het aandeel van letterlijk vertaalde (vaak korte) zinnen waaraan een modaal partikel was toegevoegd het grootst, om precies te zijn 42%. In al die gevallen heeft de vertaler (bijna) letterlijk vertaald wat er staat en een modaal partikel toegevoegd om duidelijk te maken wat er wordt bedoeld. In bijna alle gevallen zou er een grammaticaal correcte zin overblijven als je het modale partikel zou weglaten, maar de subjectieve lading, dat wat de spreker bedoelt, zou daardoor verloren gaan.

Zo kwam tot mijn verrassing uit alle gegevens die ik had verzameld als het ware een strategie bovendrijven. Een strategie die door ervaren vertalers wordt toegepast, maar die voor beginnend vertalers, zoals ikzelf, misschien nog niet zo voor het grijpen ligt. Kort samengevat komt de strategie hierop neer: Als je te maken hebt met een directieve taalhandeling (een vraag, een opdracht, een bevel) en een (bijna) letterlijke vertaling is mogelijk, maar dekt net de subjectieve lading niet, ga dan te

rade bij de modale partikels – en vertrouw daarbij op je intuïtie, want interpretatie van de context is daarbij cruciaal en als moedertaalspreker heb je de fijngevoeligheid daarvoor in huis.

*Het onderzoeksmateriaal:

Penelope Fitzgerald, *The Beginning of Spring* (2014) – *Het begin van de lente* (2018), vertaald door Johannes Jonkers.

Jane Gardam, *Crusoe's daughter* (1985) – *De dochter van Crusoe* (2018), vertaald door Gerda Baardman en Kitty Pouwels.

Jane Gardam, *Old Filth* (2004) – *Een onberispelijke man* (2017), vertaald door Joost Poort.

Elizabeth Jane Howard, *All change* (2013) – *Veranderingen* (2019), vertaald door Inge Kok.

Elizabeth Taylor, *Angel* (1957) – *Angel* (2016), vertaald door Mieke Prins.